

ПАДЗЕЙНАСЦЬ Ё РАМАНАХ К. ЧОРНАГА “СЯСТРА” І “ЗЯМЛЯ”

Часнок І.Ч.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск

Першыя раманы Кузьмы Чорнага “Сястра” (1927 г.) і “Зямля” (1928 г.) ствараліся пісьменнікам прыкладна ў адзін час. Творы, як вядома, атрымалі розную ацэнку літаратуразнаўцаў і крытыкаў, сучаснікаў К. Чорнага. Большасць даследчыкаў адмоўна паставілася да “Сястры”. “Зямля”, хоць і атрымала адмоўныя водгукі вульгарызатарскай крытыкі, атрымала ў цэлым высокую ацэнку [1, 2, 4, 5]. “Сястру” ж і да нашага часу не ўсе ацанілі належным чынам.

Разгледзім нарацыю ў ранніх раманах К. Чорнага “Сястра” і “Зямля” і знойдзем падабенствы і адрозненні ў наратыўнай будове названых твораў. З дапамогай нараталагічнага аналізу высветлім, чаму раманы прыкладна аднаго часу напісання часта выклікалі рознае стаўленне.

І ў “Сястры”, і ў “Зямлі” наратар выяўлены толькі імпліцытна (г. зн., не самапрэзентуецца, выяўляецца праз сімптомы апавядальнага тэксту)” [7, с. 67]. Апавядальнік не вядзе расповед ад першай асобы, не называе сваё імя, не робіць прамых ацэнак.

І ў рамане “Сястра”, і ў рамане “Зямля” наратар дае персанажам пэўную свабоду. Вядома, менавіта апасродкавая інстанцыя адказвае за адбор матэрыялу. Аднак, калі мы гаворым пра свабоду герояў, то маем на ўвазе, што яны ў тэкстах К. Чорнага часта ўступаюць у дыялогі, палілогі, часта пішуць лісты, думаюць, разважаюць, адчуваюць, успрымаюць рэчаіснасць і іншых людзей, бачаць – і ўсё гэта выяўляецца ў апаведзе як само дзеянства, працэс, а не проста канстатацыя.

Наратар не дае прамых, сваіх экспліцытна выяўленых ацэнак у раманах. Часам гучаць ацэнкі пэўнага персанажа іншымі героямі, і такія ацэнкі бываюць рознымі. Каму з персанажаў верыць, каму спачуваць, на чым баку быць – у “Зямлі” гэта павінен вырашыць сам чытач. Напрыклад, у тэксце рамана

“Зямля” знаходзім веру ў новае жыццё. Вядома, гэта была вера ў камуністычную будучыню. Але ў той жа час сустракаем такія выказванні:

– Ніхто мяне з маёй зямлі не спора, на якой я спрадвеку сядзеў. Не маюць права.

– Цяпер гэтакае права – ніхто ў цябе пытацца не будзе” [6, с. 300];

– Хлеба кавалка не было... А цяпер трое коней маю. І ніхто мне не памог на макава зерня... А цяпер – кулак, серадняк... Чорт вашу матары бяры, як сабе хочаце, я ёсць сам сабою! [6, с. 330].

Ці, напрыклад, у “Зямлі” поп паказваецца ў камічным святле. Разам з тым Юркава маці кажа:

– Гадуюцца, як парасяты. Ядуць у шапках, богу ніколі не моляцца, зараз мыцца пакінуць. Проста аж страшна [6, с. 313].

Як толькі людзі даведаліся, што Тамаша будуць хаваць без папа і без свечак, гучаць словы:

– Трохі неяк нядобра, гэта ж чалавек.

– Нядобра. Што ты з імі зробіш [6, с. 498].

Але, калі ідзе гаворка пра Ганну з каморнікам, якія не робяць вяселля і не бяруць шлюб у царкве, то і гэтыя вобразы пададзены наратарам без антыпаты і асуджэння.

Як бачым, у творы сам наратар займае дваістую пазіцыю ў некаторых пытаннях. Ні наратар, ні аўтар не прымушаюць чытача рабіць адназначныя высновы. Яны толькі скіроўваюць. І часта ставяць перад чытачом пытанні, на якія ў самім тэксце даюцца розныя адказы.

У “Сястры” ж сімпатыі наратара відавочна на баку такіх герояў як Ваця, Цівунчык, Маня. Таму даволі часта наратарскі пункт гледжання супадае якраз з пунктам гледжання гэтых персанажаў.

Наратар у раманах К. Чорнага дазваляе разгарнуцца дзеяннем (не столькі знешнім, колькі ўнутраным зрухам). Рэцыпіенту не проста даецца магчымасць пачуць расповед, але і стаць сведкам падзей, самому ўбачыць дзеянне рамана і ўжо суадносна з убачаным зрабіць уласныя высновы, даць свае ацэнкі. Яшчэ

Я. Плашчынскі, калі пісаў ва “Узвышшы” “Пра “Зямлю” Кузьмы Чорнага” заўважыў: “аўтар адмовіўся ад апавядальнай манеры, замяніў яе дыалёгам, што набліжае раман да рытму нашых дзён” [5, с. 98].

І ў рамане “Сястры”, і ў рамане “Зямля” дыялогі і палілогі маюць важнае значэнне. Нярэдка якраз у іх адкрываюцца канфліктныя сітуацыі. У якасці прыкладу можна ўзгадаць дыялог у “Сястры”, калі Маня кажа, што Ваця лепшы за ўсіх, а Казімер імкнецца даказаць адваротнае; ці палілог, у якім голас незнаёмага абвяшчае адмену душы... У “Зямлі” дыялогі і палілогі складаюць прыкладна палову тэксту. У форме дыялогу паўстае канфлікт паміж Мацвеем і Сабастыянам, калі першы абвінавачвае другога ў неаказанні дапамогі. Цікава, калі ў “светапоглядных”, філасофскіх палілогах гучыць-палемізуе з іншымі голас Мікалая, які з’яўляецца носьбітам адрознага ад большасці, “беззямельнага” і “ўсёдазволенага” пункту гледжання (Мікалай імкнецца давесці, што толькі чалавек, які не мае нічога свайго, не прывязаны ні да месца, ні да людзей, сям’і, можа лічыць сябе вольным. Разам з тым ён спакойна кажа, што забіваў дрэнных людзей і не лічыць гэта за грэх).

Прычына чорнаўскай любові да дыялогаў і палілогаў, на нашу думку, звязана і з ідэйным зместам раманаў. І ў “Сястры”, і ў “Зямлі” не раз узгадваецца пра блізкасць, пра тое, што чалавек да чалавека павінен быць бліжэй. Менавіта таму ў творах вельмі часта можна назіраць спробу зблізіць герояў праз гутарку, праз кантакт, які часта не асабліва інфарматыўны ў знешнім плане, аднак дапамагае ўнутранаму кантакту герояў. Нездарма ў “Сястры” Ваця любіць гаварыць з Радзівонам Цівунчыкам. А ў “Зямлі” так часта, часам здаецца, што “ні пра што”, гутараць хлопчыкі-сябры Юрка і Юзік:

– Юзік!

– Чаго ты?

– Хадзем пад рэчку.

– Чаго?

– Рыбу лавіць.

– Не будзе брацца.

– Будзе... Хадзем.

– Ну хадзем... Але я яшчэ не снедаў” [6, с. 340].

А. Бабарэка пісаў: “і самі гэтыя гаворкі дарысоўваюць асоб, якія іх вядуць” [1, с. 69]; “праз гэтыя гаворкі мы чуем, як ідзе гэты працэс (жыццёвы працэс – І. Ч.) як бы падысподам вядомага і чутнага, як ідзе ён у нетры самога быцця” [2, с. 69]. У раманах К. Чорнага не столькі расказваецца пра жыццё, колькі паказваецца яно само – у дынаміцы, у зрухах, у сваёй плыні.

Галоўнае адрозненне ў наратыўнай будове раманаў – катэгорыя падзейнасці (саму падзею В. Шмід вызначае як змену зыходнай сітуацыі: ці знешняй сітуацыі ў апавядальным свеце, ці ўнутранай сітуацыі таго ці іншага персанажа (ментальныя падзеі); 7, с. 13]). У рамане “Сястра” падзейнасць яскрава ўнутраная, ментальная, што звязана з чорнаўскім аналітычным псіхалагізмам. Менавіта праз ментальныя перамены ў свядомасці персанажаў выяўляецца гэта катэгорыя. Тое, што адбываецца ў навакольным свеце, знешняе – чужое наратару ў “Сястры”. Істотным з’яўляецца толькі тое, што прыводзіць герояў да маральнай эвалюцыі, да “прасвятлення”. У “Сястры” падзеі завершаныя і абгрунтаваныя ў тэксце. Наратар павольна падводзіць да пераасэнсавання Казімерам сваіх паводзінаў у адносінах да Боні, да зменаў у Вацевай душы.

У “Зямлі” ж толькі сцвярджаецца неабходнасць перамен – і знешніх, і ўнутраных. Праўда, ёсць завершаная падзея – папоўскае “перараджэнне”. Але гэта падзея выглядае досыць штучна. Царкоўны служба, які не грэбуе і самагонам, раптоўна вырашае стаць на бок камуністаў. Наратар-псіхолаг у дадзеным выпадку абыходзіць раскрыццё псіхалагічнага стану героя, абмяжоўваецца проста канстатацыяй перамены, цесна звязанай са знешняй падзеяй – устанаўленнем камуністычных парадкаў.

Такім чынам, у “Зямлі” выяўляецца як падзейнасць ментальная, так і падзейнасць знешняя, традыцыйная, больш звыклая для беларускага чытача – сучасніка К. Чорнага. Мы бачым, у якой нішчымніцы жывуць людзі.

Спачуваем Наталлі, што памірае ад непасільнай працы і пакідае малых дзяцей сіротамі; спачуваем Юрку, які не можа ісці ў школу, бо холадна, а боты яму яшчэ не пашылі... Значнае месца ў рамане займае тэма неабходнасці сацыяльных рэформаў і зменаў.

Бясспрэчна, і ў “Сястры” закранаюцца праблемы “прыніжаных і абражаных”. А ў “Зямлі”, у сваю чаргу, вялікая ўвага надаецца духоўнаму раскрыццю персанажаў, ментальным пошукам. Але па-іншаму і не ў такой ступені.

У “Сястры” і для Ваці, і для наратара знешняе з’яўляецца не тое, што не першасным, а нават зусім нязначным, нецікавым. Варта прыгадаць сустрэчу з безыменным паэтам-чмыхуном, калі ўсё бачылася і Вацем, і наратарам “нейкім”, нязначным і незапамінальным.

А ў “Зямлі” ёсць Тамаш, які шчыра, да самай смерці верыць у светлую будучыню, спадзяецца, што наступныя пакаленні будуць жыць лепш. Ён, Алесь, Волька часта ладзяць сходы, імкнуцца змяніць не свой унутраны свет, а знешнія парадкі. У той жа час і ў Тамаша, і ў Волькі не атрымліваецца змяніць не толькі чыёсьці, але і сваё жыццё. Тамаш да самай смерці пакутуе ад знявагі дзяцей. А Волька адзінокая і нешчаслівая. Аднак застаецца надзея. І застаюцца Юрка і Юзік – тыя, хто, на думку Тамаша і Алеся, павінны жыць лепш.

Іншая справа з Вацем у “Сястры”. У рамане праблематызуюцца ментальныя пошукі гэтага героя. Ваця не арганізоўвае сходаў, не заўсёды можа падпарадкавацца правілам (калі ўцёк са службы, каб пабачыць хворую Маню). Жыццё ў рамане “Сястра” тоеснае пачуццям, адчуванням.

Чалавекам, які здольны адчуваць падобна да Ваці, у рамане “Зямля” з’яўляецца маленькі Юрка. Хлопчык асэнсоўвае сваю іншасць. Ён чулівы, шчыры, жывы. Цяжкія выпрабаванні, якія з дзіцячых год выпалі на яго долю, не робяць Юрку чэрствым. Таксама як і Ваця, хлопчык адчувае востра. Але тут гэтае духоўнае жыццё выяўляецца наратарам інакш, яно цесна звязана, пераплецена са знешнім.

Такім чынам, у нарацыі ранніх раманаў К. Чорнага мы знаходзім падабенствы: наратар выяўляецца імпліцытна, розныя пункты гледжання часта “агучваюцца” праз дыялогі і палілогі; і ў першым, і ў другім рамане праблематызуюцца ментальныя пошукі герояў, што дазваляе называць дадзеныя творы філасофскімі; цэнтральнае месца у раманах належыць раскрыццю ўнутранага свету персанажаў, унутраным пераменам.

У той жа час нарацыя ў творах значна адрозніваецца. У рамане “Сястра” трансфармуецца катэгорыя падзейнасці. Падзейнасць у “Сястры” выразна ўнутраная, ментальная, яна становіцца наратыўнай стратэгіяй і вызначае аповед. Наратар у вялікай ступені абстрагуецца ад знешняга. Менавіта з-за гэтага многія літаратуразнаўцы пісалі, быццам падзейнасці ў рамане зусім няма.

Асабліва наватарскую [3, с. 75] “Сястру” справядліва параўноўваюць з творамі Фолкнера, Джойса (Д. Бугаёў, М. Стральцоў). Аднак у 20-30-я гг. такія эксперыментальныя творы не ацэньваліся ў нашай краіне належным чынам, бо савецкая крытыка вітала творы іншага кшталту: чалавек павінен быў з’яўляцца прыкладам актыўнага служэння камуністычнай ідэі, а самі раманы павінны былі апяваць знешнія падзеі – рэвалюцыю і пабудову новага грамадства.

Нарацыя ў “Зямлі” больш традыцыйная. Значнае месца ў рамане займае знешняя падзейнасць, якая пераплятаецца ў тэксце з падзейнасцю ўнутранай. Пазней у беларускай літаратуры дваццатага стагоддзя менавіта такая наратыўная будова тэксту стала шырока распаўсюджанай.

Спіс літаратуры

1. Бабарэка, А. “Зямля” Кузьмы Чорнага (Нарыс сынтэтычнага разуменьня твору) / А. Бабарэка // Узвышша. – 1929. – №4. – С. 64-80.
2. Бабарэка, А. “Зямля” Кузьмы Чорнага / А. Бабарэка // Узвышша. – 1929. – № 5. – С. 110-115.
3. Корань, Л. Кузьма Чорны / Л. Корань // Цукровы пеўнік: літ.-крытыч. арт. – Мінск: Маст. літ. – 1996. – С. 65-114.

4. Нортман, С. Роман Кузьмы Чорнага “Зямля” / С. Нортман // Узвышша. – 1929. – №2. – С.94

5. Плашчынскі, Я. Пра “Зямлю” Кузьмы Чорнага / Я. Плашчынскі // Узвышша. – 1929. – №2. – С. 98.

6. Чорны, К. Раманы “Сястра”, “Зямля” / К. Чорны / Збор твораў: у 8 т. – Мінск: Маст. літ., 1973. – Т. 3. – 533 с.

7. Шмид, В. Нарратология / В. Шмид. – Москва: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.

